

*Μα τι γυρεύουν οι ψυχές μας ταξιδεύοντας;
Αναζητήσεις και αγωνίες
των ελλήνων λογοτεχνών του Μεσοπολέμου (1918-1939)*

ΔΙΕΘΝΕΣ ΣΥΝΕΔΡΙΟ ΠΡΟΣ ΤΙΜΗΝ ΤΟΥ PETER MACKRIDGE

ΝΕΦΕΛΗ / ΘΕΩΡΙΑ - ΚΡΙΤΙΚΗ

Μα τι γυρεύουν οι ψυχές μας ταξιδεύοντας;

Αναζητήσεις και αγωνίες των ελλήνων λογοτεχνών του Μεσοπολέμου (1918-1939)

ΔΙΕΘΝΕΣ ΣΥΝΕΔΡΙΟ ΠΡΟΣ ΤΙΜΗΝ ΤΟΥ PETER MACKRIDGE

Εξώφυλλο: Σωτήρης Σόρογκας, *Παλιό καΐκι στο Λαύριο* (200x150 εκ.)

Σχεδιασμός βιβλίου: Περικλής Δουβίτσας

Τυπογραφική διόρθωση: Βαρβάρα Καρζή

ISBN: 978-960-504-219-6

© 2018 Εκδόσεις ΝΕΦΕΛΗ

Ασκληπιού 6, Αθήνα 106 80

τηλ.: 210 3639962 – fax: 210 3623093

e-mail: info@nnet.gr

www.nnet.gr

Μα τι γυρεύουν οι ψυχές μας ταξιδεύοντας;

ΑΝΑΖΗΤΗΣΕΙΣ ΚΑΙ ΑΓΩΝΙΕΣ
ΤΩΝ ΕΛΛΗΝΩΝ ΛΟΓΟΤΕΧΝΩΝ
ΤΟΥ ΜΕΣΟΠΟΛΕΜΟΥ (1918-1939)

ΔΙΕΘΝΕΣ ΣΥΝΕΔΡΙΟ ΠΡΟΣ ΤΙΜΗΝ ΤΟΥ PETER MACKRIDGE
Καλαμάτα 18-19 Μαΐου 2017

Επιμέλεια
Ελένα Κουτριάνου και Έλλη Φιλοκύπρου

ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΝΕΦΕΛΗ

ΑΘΗΝΑ 2018

Peter Mackridge

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

ΕΙΣΑΓΩΓΗ	11
Peter Mackridge ΑΠΟ ΚΡΙΣΗ ΣΕ ΚΡΙΣΗ: Η ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΜΕΣΟΠΟΛΕΜΙΚΗ ΛΟΓΟΤΕΧΝΙΑ ΚΑΙ ΕΜΕΙΣ	17
ΠΡΩΤΗ ΣΥΝΕΔΡΙΑ, Ποίηση και ποιητική	
Άντεια Φραντζή ΡΩΜΟΣ ΦΙΛΥΡΑΣ: Η ΜΥΘΟΠΟΙΗΣΗ ΤΟΥ ΔΙΑΥΜΟΥ ΕΑΥΤΟΥ ΣΤΗ ΣΥΜΠΡΑΞΗ ΜΕ ΤΗ ΛΥΡΙΚΗ ΕΚΦΡΑΣΗ	32
Τζίνα Καλογήρου Ι. Μ. ΠΑΝΑΓΙΩΤΟΠΟΥΛΟΣ: ΠΟΙΗΤΙΚΕΣ ΑΝΑΖΗΤΗΣΕΙΣ ΤΗΝ ΠΕΡΙΟΔΟ ΤΟΥ ΜΕΣΟΠΟΛΕΜΟΥ. <i>ΤΟ ΒΙΒΛΙΟ ΤΗΣ ΜΙΡΑΝΤΑΣ</i> . ΣΥΜΒΟΛΙΣΤΙΚΗ ΠΟΙΗΣΗ ΚΑΙ ΠΟΙΗΤΙΚΗ	41
Νάσος Βαγενάς ΠΟΙΗΣΗ ΚΑΙ ΥΠΕΡΒΑΣΗ ΤΗΣ ΙΔΕΟΛΟΓΙΑΣ: ΔΙΑΒΑΖΟΝΤΑΣ ΕΝΑ ΠΟΛΙΤΙΚΟ ΠΟΙΗΜΑ	56
ΔΕΥΤΕΡΗ ΣΥΝΕΔΡΙΑ, Κριτική και ποίηση	
David Ricks OLD MANSIONS: READING TELLOS AGRAS THROUGH JOHN CROWE RANSOM	64
Μαριλίζα Μητσού Ο ΚΡΙΤΙΚΟΣ ΤΕΛΛΟΣ ΑΓΡΑΣ ΜΕΤΑΞΥ ΞΕΝΙΣΜΟΥ ΚΑΙ ΕΛΛΗΝΙΣΜΟΥ	69
Διονύσης Καφάλης ΜΙΑ ΛΟΞΗ ΜΑΤΙΑ ΣΤΗ ΓΕΝΙΑ ΤΟΥ ΤΡΙΑΝΤΑ	78
Αλέξης Πολίτης ΤΑΞΙΔΕΥΟΝΤΑΣ ΜΕ ΤΙΣ ΜΕΤΑΦΡΑΣΕΙΣ: ΟΙ ΕΚΔΟΣΕΙΣ «ΧΑΡΑΥΓΗ» (1924-1935) ΚΑΙ «ΤΑ ΠΑΡΑΣΚΗΝΙΑ» (1924-1927) ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΚΟ ΔΟΚΙΜΙΟ	90
ΤΡΙΤΗ ΣΥΝΕΔΡΙΑ, Επικοινωνία - Θεωρία και πράξη	
Δώρα Μέντη ΝΕΑΝΙΚΗ ΜΕΣΟΠΟΛΕΜΙΚΗ «ΑΛΛΗΛΟΓΡΑΦΙΑ»: ΑΠΟ ΤΟ «ΓΡΑΜΜΑ ΣΤΟΝ ΠΟΙΗΤΗ Ν. ΧΑΓΕΡ-ΜΠΟΥΦΙΔΗ» (1929) ΤΟΥ ΚΑΙΣΑΡΑ ΕΜΜΑΝΟΥΗΛ ΣΤΟ «ΓΡΑΜΜΑ ΣΤΟΝ ΠΟΙΗΤΗ ΚΑΙΣΑΡΑ ΕΜΜΑΝΟΥΗΛ» (1933) ΤΟΥ ΝΙΚΟΥ ΚΑΒΒΑΔΙΑ	118

Αναστασία Νάτσινα

ΤΟ ΔΙΗΓΗΜΑ ΤΩΝ ΠΡΩΤΟΕΜΦΑΝΙΖΟΜΕΝΩΝ ΣΤΗ ΔΕΚΑΕΤΙΑ ΤΟΥ 1920:
ΜΕΡΙΚΕΣ ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ ΓΙΑ ΤΗ ΜΟΡΦΙΚΗ ΕΞΕΛΙΞΗ ΤΟΥ ΕΙΔΟΥΣ 133

Τιτίκα Καραβία

ΑΠΕΡΧΟΜΑΙ ΕΙΣ ΤΗΝ ΕΡΗΜΟΝ ΤΟΥ ΕΠΙΣΚΕΨΑΣΘΑΙ ΕΜΑΥΤΟΝ:
ΤΟ ΤΑΞΙΔΙ ΩΣ «ΕΠΙΦΑΝΕΙΑ» ΕΑΥΤΟΥ ΣΤΟΝ ΣΤΡΑΤΗ ΜΥΡΙΒΗΛΗ 148

Παντελής Βουτουρής

ΓΙΩΡΓΟΣ ΣΕΦΕΡΗΣ - JAMES JOYCE 158

ΤΕΤΑΡΤΗ ΣΥΝΕΔΡΙΑ, Κοσμάς Πολίτης

Γιώργος Καλλίνης

ΤΟ *ΤΕΡΜΑ* ΤΗΣ ΜΟΝΑΞΙΑΣ: Η ΣΧΕΣΗ ΑΦΗΓΗΤΗ - ΑΠΟΔΕΚΤΗ
ΣΤΗ ΜΥΘΟΠΛΑΣΤΙΚΗ ΠΑΡΑΓΩΓΗ ΤΟΥ ΚΟΣΜΑ ΠΟΛΙΤΗ 168

Αγγέλα Καστρινάκη

ΡΕΑΛΙΣΤΙΚΕΣ ΚΑΙ ΣΥΜΒΟΛΙΚΕΣ ΔΟΜΕΣ
ΣΤΟΥ ΧΑΤΖΗΦΡΑΓΚΟΥ ΤΟΥ ΚΟΣΜΑ ΠΟΛΙΤΗ 179

Βίκυ Πάτσιου

Ο ΧΩΡΟΣ ΚΑΙ Η ΜΝΗΜΗ ΤΗΣ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΑΣ
ΣΤΟ ΠΕΖΟΓΡΑΦΙΚΟ ΕΡΓΟ ΤΟΥ ΚΟΣΜΑ ΠΟΛΙΤΗ 193

Θανάσης Αγάθος

ΕΡΟΪΚΑ (1960): ΤΟ ΒΛΕΜΜΑ ΤΟΥ ΜΙΧΑΛΗ ΚΑΚΟΓΙΑΝΝΗ
ΠΑΝΩ ΣΤΟΥΣ ΕΦΗΒΟΥΣ ΤΟΥ ΚΟΣΜΑ ΠΟΛΙΤΗ 205

ΠΕΜΠΤΗ ΣΥΝΕΔΡΙΑ, Ζητήματα της πεζογραφίας της γενιάς του '30

Έρη Σταυροπούλου

ΓΙΑΝΝΗ ΜΠΕΡΑΤΗ, *Ο ΜΑΥΡΟΣ ΦΑΚΕΛΟΣ* (ΗΜΕΡΟΛΟΓΙΑΚΕΣ
ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ ΩΣ ΑΠΟΠΕΙΡΑ ΣΥΝΘΕΣΗΣ ΕΝΟΣ ΒΙΒΛΙΟΥ) 220

Γ. Φαρίνου-Μαλαματάρη

ΘΕΟΤΟΚΑΣ ΚΑΙ ΧΡΙΣΤΙΑΝΙΣΜΟΣ 234

Χ.-Δ. Γουνελάς

Η ΑΝΘΡΩΠΟΜΟΡΦΗ ΑΝΤΙΛΗΨΗ ΤΗΣ ΠΟΛΗΣ ΣΤΟ ΠΕΖΟΓΡΑΦΗΜΑ
ΜΗΤΕΡΑ ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗ ΤΟΥ Ν. Γ. ΠΕΝΤΖΙΚΗ 247

ΕΚΤΗ ΣΥΝΕΔΡΙΑ, Χαρτογραφώντας τη λογοτεχνία

Χ. Α. Καράογλου

ΓΙΑΤΙ Ο ΓΙΩΡΓΟΣ ΣΕΦΕΡΗΣ ΔΕΝ ΕΓΙΝΕ ΑΚΑΔΗΜΑΪΚΟΣ;
ΔΙΗΓΗΣΗ ΣΥΜΒΑΝΤΩΝ 260

Χριστίνα Ντουριά

Ο ΓΙΩΡΓΟΣ ΣΕΦΕΡΗΣ ΚΑΙ Ο ΦΑΚΕΛΟΣ ΠΕΡΙΚΛΗ ΓΙΑΝΝΟΠΟΥΛΟΥ 275

Roderick Beaton

BETWEEN MYTH AND HISTORY: SEFERIS'S *MYTHISTOREMA*
AND THE MODERNIST RECEPTION OF CLASSICAL DRAMA 290

Μαρία Κακαβούλια

ΔΙΕΡΕΥΝΩΝΤΑΣ ΤΗ ΣΧΕΣΗ ΛΟΓΟΤΕΧΝΙΑΣ ΚΑΙ ΧΟΡΟΥ
ΤΗ ΔΕΚΑΕΤΙΑ ΤΟΥ 1930: ΠΡΩΤΕΣ ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ 298

ΕΒΔΟΜΗ ΣΥΝΕΔΡΙΑ, Η ποιητική της ανίχνευσης

Ελένα Κουτριάνου

ΤΟ ΚΟΛΑΖ, Η ΖΩΓΡΑΦΙΚΗ ΚΑΙ Η ΠΟΙΗΣΗ: Η ΤΕΧΝΗ ΚΑΙ Η ΤΕΧΝΙΚΗ
ΣΤΗ ΣΚΕΨΗ ΚΑΙ ΤΟ ΕΡΓΟ ΤΟΥ ΟΔΥΣΣΕΑ ΕΛΥΤΗ 322

Έλλη Φιλοκύπρου

«ΤΟΣΟ ΤΥΧΑΙΑ, ΤΟΣΟ ΑΓΝΩΣΤΑ, ΤΟΣΟ ΒΑΘΙΑ ΕΞΗΓΗΜΕΝΑ»:
ΣΑΛΤΙΜΠΑΓΚΟΙ ΚΑΙ ΘΕΑΤΕΣ ΣΤΗΝ ΠΟΙΗΣΗ ΤΟΥ ΡΙΤΣΟΥ 339

Γιώργος Ανδρειωμένος

ΓΕΝΝΗΜΕΝΟΣ ΠΟΙΗΤΗΣ: ΔΙΑΒΑΖΟΝΤΑΣ ΤΑ ΠΡΩΤΟΛΕΙΑ
ΤΟΥ ΓΙΑΝΝΗ ΡΙΤΣΟΥ (ΠΡΟΔΡΟΜΗ ΑΝΑΚΟΙΝΩΣΗ) 354

Χρίστος Αλεξίου

ΑΚΟΜΑ ΛΙΓΑ ΓΙΑ ΤΗΝ *ΤΕΤΑΡΤΗ ΔΙΑΣΤΑΣΗ* ΤΟΥ ΓΙΑΝΝΗ ΡΙΤΣΟΥ 371

ΟΓΔΩΗ ΣΥΝΕΔΡΙΑ, Η ποιητική της ανατροπής

Ευριπίδης Γαραντούδης

ΟΙ ΥΠΕΡΡΕΑΛΙΣΤΕΣ ΚΑΙ ΟΙ ΥΠΕΡΡΕΑΛΙΖΟΝΤΕΣ ΜΕΣΟΠΟΛΕΜΙΚΟΙ
ΠΟΙΗΤΕΣ ΚΑΙ Ο ΚΙΝΗΜΑΤΟΓΡΑΦΟΣ 386

Ελένη Παπαργυρίου

Η ΦΩΤΟΓΡΑΦΙΚΗ ΠΟΙΗΤΙΚΗ ΤΟΥ ΥΠΕΡΡΕΑΛΙΣΜΟΥ
ΚΙ Ο ΑΝΔΡΕΑΣ ΕΜΠΕΡΙΚΟΣ 401

Αλεξάνδρα Σαμουήλ

ΕΝΑΣ ΑΝΔΑΝΙΕΥΣ ΦΟΥΣΤΑΝΕΛΟΦΟΡΟΣ: ΠΡΟΣΩΠΑ ΚΑΙ ΠΡΟΣΩΠΕΙΑ
ΤΟΥ ΝΙΚΟΥ ΕΓΓΟΝΟΠΟΥΛΟΥ 416

Μιχάλης Χρυσανθόπουλος

Ο «ΕΝΟΧΛΗΤΙΚΟΣ» ΥΠΕΡΡΕΑΛΙΣΜΟΣ ΣΤΗ ΔΕΚΑΕΤΙΑ ΤΟΥ 1930
ΣΤΗΝ ΕΛΛΑΔΑ: ΖΗΤΗΜΑΤΑ ΙΔΕΟΛΟΓΙΑΣ ΚΑΙ ΠΟΙΗΤΙΚΗΣ 426

ABSTRACTS 441

ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ ΣΥΝΕΔΡΙΟΥ 458

ΕΥΡΕΤΗΡΙΑ ΚΥΡΙΩΝ ΟΝΟΜΑΤΩΝ 467

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Οι μελέτες που απαρτίζουν τον παρόντα τόμο συμμετέχουν σε μια ανοιχτή συνομιλία: με τα λογοτεχνικά και κριτικά κείμενα του Μεσοπολέμου, με τους αναγνώστες τους, με άλλους μελετητές και, φυσικά, με το έργο του τιμωμένου Peter A. Mackridge. Πρόκειται για τις εισηγήσεις που εκφωνήθηκαν στο διεθνές συνέδριο με τίτλο «*Μα τι γυρεύουν οι ψυχές μας ταξιδεύοντας; Αναζητήσεις και αγωνίες των ελλήνων λογοτεχνών του Μεσοπολέμου (1918-1939)*». Το Συνέδριο πραγματοποιήθηκε την Πέμπτη 18 και την Παρασκευή 19 Μαΐου 2017 στο Τμήμα Φιλολογίας του Πανεπιστημίου Πελοποννήσου, στην Καλαμάτα, σε συνδιοργάνωση με το Τμήμα Επικοινωνίας και Μέσων Μαζικής Ενημέρωσης του Εθνικού και Καποδιστριακού Πανεπιστημίου Αθηνών.

Καθώς η ερευνητική δραστηριότητα του Peter Mackridge (Ομότιμου Καθηγητή του Πανεπιστημίου της Οξφόρδης, Επίτιμου Διδάκτορα του Ε.Κ.Π.Α. και Επίτιμου Καθηγητή του Πανεπιστημίου Πελοποννήσου) αναπτύσσεται σε μίαν ευρύτατη θεματική, δεν ήταν εφικτό, στο πλαίσιο ενός μόνο συνεδρίου, αυτή να καλυφθεί σε όλο της το εύρος: τη γραμματική της νεοελληνικής, το γλωσσικό ζήτημα, τις νεοελληνικές διαλέκτους, την ποίηση του Διονυσίου Σολωμού, του Κ. Π. Καβάφη, του Γιώργου Σεφέρη, του Οδυσσέα Ελύτη, και πολλών άλλων, τα διηγήματα του Αλέξανδρου Παπαδιαμάντη και του Γεωργίου Βιζυηνού, τα μυθιστορήματα του Κοσμά Πολίτη... Έτσι, επιλέξαμε να επικεντρωθούμε σε μία περιοχή με την οποία έχει ασχοληθεί συστηματικά ο τιμώμενος. Στόχος ήταν οι εργασίες του Συνεδρίου και ο ανά χείρας τόμος των Πρακτικών να συμβάλουν στην προώθηση της έρευνας της μεσοπολεμικής μας λογοτεχνίας και, ειδικότερα, του έργου λογοτεχνών που πρωτοεμφανίζονται στα γράμματα μεταξύ 1918-1939 –χρονολογίες που σηματοδοτούν τον Μεσοπόλεμο για μεγάλο μέρος της Ευρώπης–, αλλά η δημιουργική πορεία τους δεν περατώνεται απαραίτητα στο τέλος αυτής της περιόδου.

Η εικοσαετία του Μεσοπολέμου είναι μια εποχή πολύμορφων κρίσεων και πολύτροπων αναζητήσεων, η οποία παρουσιάζει, δυστυχώς, πολλές αναλογίες με τη σημερινή. Οι ποιητές, οι πεζογράφοι, οι θεατρικοί συγγραφείς, οι δοκιμιογράφοι, οι κριτικοί, αλλά και οι καλλιτέχνες, που αρχίζουν τότε να δημιουργούν, βρίσκονται αντιμέτωποι με ποικίλα βασανιστικά ερωτήματα τα οποία αφορούν, μεταξύ άλλων, τον ρόλο της λογοτεχνίας, τη θέση της στο κοινωνικό

γίγνεσθαι, τη θέση της στον ευρωπαϊκό και τον παγκόσμιο χάρτη, την επικοινωνιακή της λειτουργία ή δυσλειτουργία, τις ιδεολογικές της παραμέτρους, τη σχέση της με τις άλλες τέχνες, αλλά και τη σχέση της Τέχνης με την Ιστορία, όπως και τη σχέση του λογοτέχνη ή του καλλιτέχνη ως ατόμου με το κοινωνικό σύνολο. Παράλληλα, δοκιμάζονται εκφραστικοί τρόποι, ανασηματοδοτούνται μορφικά στοιχεία, προβάλλονται αντιθετικοί προβληματισμοί, αρθρώνονται διάλογοι ανοιχτοί ως τις μέρες μας.

«Το ποιητικό κείμενο», γράφει ο Peter Mackridge, «δεν είναι μόνο φορέας ενός συγκεκριμένου νοήματος ή μιας ιδεολογίας, δεν είναι μόνο σύμπτωμα μιας ψυχολογικής κατάστασης ή μιας πολιτικής ή φιλοσοφικής άποψης, αλλά είναι πρωτίστως λόγος δραστηκός».¹ Η δραστηκότητα των κειμένων –οποιοδήποτε είδους– προσδιορίζεται, βέβαια, σε μεγάλο βαθμό από τους αναγνώστες, οι οποίοι, με τη σειρά τους, αναπροσδιορίζονται μέσα από την επικοινωνία τους με τα κείμενα. Καλούμαστε, με άλλα λόγια, ως αναγνώστες της σημερινής εποχής, να εμπλακούμε σε μια διεργασία αλληλόδρασης με τα κείμενα των συγγραφέων που πρωτοεμφανίζονται στον Μεσοπόλεμο.

Σε αυτό το κάλεσμα ανταποκρίθηκαν οι φίλοι, οι συνεργάτες και οι μαθητές του Peter Mackridge που ασχολούνται συστηματικά με το ερευνητικό πεδίο του Συνεδρίου. Ο αναγκαίος περιορισμός της θεματικής του σήμαινε τον αποκλεισμό πολλών συναδέλφων που συνδέονται επίσης στενά με τον Peter. Τους ευχαριστούμε και από εδώ για την κατανόηση και για την αγάπη τους. Ευχαριστούμε επίσης τους συναδέλφους εκείνους που είχαν αρχικά ανταποκριθεί θετικά στην πρόσκληση, για λόγους όμως ανεξάρτητους της θέλησής τους δεν κατόρθωσαν να συμμετάσχουν.

Η ομιλία του Peter Mackridge κατά την τελετή αναγόρευσής του σε Επίτιμο Καθηγητή του Τμήματος Φιλολογίας, μία ημέρα πριν από την έναρξη του Συνεδρίου, ανοίγει τον τόμο, καθώς το θέμα της είναι η μεσοπολεμική λογοτεχνία και οι σημερινοί αναγνώστες της.

Το Συνέδριο αναπτύχθηκε σε οκτώ συνεδρίες, οι οποίες αποτελούν και τις ενότητες του τόμου των Πρακτικών. Στην πρώτη, «Ποίηση και ποιητική», η εισήγηση της Άντειας Φραντζή επικεντρώνεται στην πρώιμη ποίηση του Ρώμου Φιλύρα, αναδεικνύοντας τον μοντέρνο χαρακτήρα του έργου του· της Τζίνιας Καλογήρου στα πρώτα ποιητικά έργα του Ι. Μ. Παναγιωτόπουλου, εντοπίζοντας τα βασικά μοτίβα ή τις τεχνικές που θα διαπεράσουν την κατοπινή ποιητική παραγωγή του· ενώ ο Νάσος Βαγενάς εστιάζει σε ένα ποίημα του Γιώργου Κοτζιούλα δείχνοντας ότι η λογοτεχνική του ποιότητα υπερσχύει της ιδεολογίας.

1. Πήτερ Μάκριτζ, *Εκμαγεία της ποίησης: Σολωμός, Καβάφης, Σεφέρης*, Αθήνα, Εστία, 2008, σ. 12 (η έμφαση δική του).

Η δεύτερη συνεδρία, «Κριτική και ποίηση», αφιερώνεται κυρίως σε έναν άλλο ποιητή της λεγόμενης «γενιάς του 1920», τον Τέλλο Άγρα: ο David Ricks συγκρίνει την ποίηση του Άγρα με την ποίηση του σύγχρονου του αμερικανού ποιητή John Crowe Ransom, ενώ η Μαριλίτζα Μητσού και ο Διονύσης Καψάλης –στις αντίστοιχες εισηγήσεις τους– εστιάζουν στις θεωρητικές αντιλήψεις οι οποίες υποστηρίζουν τα δοκίμια του Άγρα καθώς και στη στάση του απέναντι στη λογοτεχνική γενιά του '30. Ο Αλέξης Πολίτης συμπληρώνει την ενότητα αυτή με στοιχεία για την εκδοτική κίνηση εμπορικών εκδοτικών οίκων στις δεκαετίες του 1920 και του 1930.

Στην τρίτη συνεδρία, «Επικοινωνία – Θεωρία και πράξη», η Δώρα Μέντη εξετάζει ποιήματα των Καίσαρα Εμμανουήλ και Νίκου Καββαδία γραμμένα ως επιστολές σε άλλους ποιητές· η Αναστασία Νάτσινα ανιχνεύει τη μορφολογική εξέλιξη του διηγήματος κατά τη δεκαετία του 1920, εστιάζοντας σε έργα πρωτοεμφανιζόμενων, αυτή την εποχή, συγγραφέων· η Τιτίκα Καραβία αναφέρεται στην έννοια του ταξιδιού στην πεζογραφία του Στράτη Μυριβήλη· και ο Παντελής Βουτουρής προτείνει μια κειμενική συνάντηση του Γιώργου Σεφέρη με τον James Joyce.

Η τέταρτη συνεδρία είναι αφιερωμένη στον Κοσμά Πολίτη. Ο Γιώργος Καλλίνης εξετάζει τη σχέση αφηγητή-αποδέκτη στο έργο του Κοσμά Πολίτη· η Αγγέλα Καστρινάκη τις ρεαλιστικές και τις συμβολικές δομές ειδικά στο μυθιστόρημα *Στου Χατζηφράγκου*· η Βίκυ Πάτσιου τον χώρο και τη μνήμη της αρχαιότητας στο συνολικό έργο του Κοσμά Πολίτη· και ο Θανάσης Αγάθος συγκρίνει το μυθιστόρημα *Eroica* με την κινηματογραφική απόδοσή του από τον Μιχάλη Κακογιάννη.

Στην πέμπτη συνεδρία εξετάζονται άλλοι πεζογράφοι της γενιάς του '30 και ειδικές όψεις του έργου τους: από την Έρη Σταυροπούλου η εστίαση του Γιάννη Μπεράτη στις εικόνες (εικόνες της ζωής ή εικόνες εικαστικές)· η σχέση του Γιώργου Θεοτοκά με τον χριστιανισμό από τη Γ. Φαρίνου-Μαλαματάρη· και η αντίληψη της πόλης στο έργο του Νίκου Γαβριήλ Πεντζίκη από τον Δημήτρη Γουινιά.

Η έκτη συνεδρία, «Χαρτογραφώντας τη λογοτεχνία», περιλαμβάνει την εισήγηση του Χ. Α. Καραόγλου, στην οποία εξετάζονται στοιχεία αντλημένα από τα αρχεία της Ακαδημίας Αθηνών σχετικά με τη μη εκλογή του Γιώργου Σεφέρη ως μέλους της· στην εισήγηση της Χριστίνας Ντουινιά αναδεικνύεται η αμφίθυμη σχέση του Σεφέρη με τον Περικλή Γιαννόπουλο· ο Roderick Beaton στη δική του εισήγηση διερευνά τη σύνδεση της σεφερικής αντίληψης για τον μύθο με το έργο του T. S. Eliot, του James Joyce, του D. H. Lawrence και του ανθρωπολόγου Bronislaw Malinowski· και η Μαρία Κακαβούλια χαρτογραφεί τις διακαλλιτεχνικές σχέσεις που αναπτύσσονται ανάμεσα στη λογοτεχνία και στον χορό κατά τη δεκαετία του 1930.

Στην έβδομη συνεδρία, «Η ποιητική της ανίχνευσης», η Ελένα Κουτριάνου παρουσιάζει τα τεχνοκριτικά κείμενα καθώς και άγνωστα πρώιμα εικαστικά συνθέματα του Οδυσσέα Ελύτη· η Έλλη Φιλοκύπρου εξετάζει τη χρήση και τη λειτουργία συμβόλων όπως οι κλόουν, οι ακροβάτες και οι πιερότοι στην ποίηση του Γιάννη Ρίτσου· ο Γιώργος Ανδρειωμένος εστιάζει στα πρώτα ποιήματα και πεζά του Ρίτσου, συνδέοντάς τα με τη ζωή του ποιητή· και ο Χρίστος Αλεξίου διερευνά την έννοια της «τέταρτης διάστασης» και τη λειτουργία της, κυρίως σε ποιήματα εκτός του ομότιτλου βιβλίου.

Οι εισηγήσεις της όγδοης συνεδρίας, «Η ποιητική της ανατροπής», εστιάζουν στον υπερρεαλισμό: από τον Ευριπίδη Γαραντούδη εξετάζεται η σύνδεση του κινηματογράφου με την ποίηση των Α. Εμπειρικού, Ν. Εγγονόπουλου, Ο. Ελύτη, Μ. Χατζηλαζάρου, Ν. Κάλας και Α. Δρίβα· η Ελένη Παπαργυρίου προσεγγίζει την οπτική ποιητική του Εμπειρικού, αντλώντας στοιχεία από ποιητικά και άλλα κείμενά του· η Αλεξάνδρα Σαμούηλ ερμηνεύει προσωπεία και σύμβολα που εμφανίζονται στην ποίηση του Εγγονόπουλου· και ο Μιχάλης Χρυσανθόπουλος μελετά τα δοκίμια του Κάλας στη σχέση τους με την ιδεολογία και την αισθητική που κυριάρχησαν στη δεκαετία του 1930.

Ευχαριστούμε τα δύο Τμήματά μας που υποστήριξαν όχι μόνο οικονομικά αλλά και με ποικίλους άλλους τρόπους τη συνδιοργάνωση του Συνεδρίου· τους Κοσμήτορες των Σχολών μας, Αλέξιο Σαββίδη και Μιχάλη Σπουρδαλάκη, και τους Προέδρους των Τμημάτων μας, Βασίλειο Α. Κωνσταντινόπουλο και Δημήτρη Χαραλάμπη· όλους τους συναδέλφους και συνεργάτες μας στα δύο Τμήματα, που εξαρχής στάθηκαν στο πλευρό μας· ιδιαίτερος τον Γιώργο Ανδρειωμένο, για την πολύτιμη αρωγή του με πολλούς τρόπους, και την Τιτίκα Καραβία, που ανέλαβε και έφερε σε πέρας θέματα συντονισμού. Τον Νίκο Σούμα για τη διευθέτηση τεχνικών ζητημάτων, καθώς και τις Φωτεινή Ανδρικοπούλου, Αφροδίτη Αυγέρη, Κωνσταντίνα Κακούρη, Ειρήνη Μουτάφη, Χριστίνα Νικολαΐδου, Ελίζα Ξενάκη και Αριάννα Σίβερα, για τη διοικητική υποστήριξη. Επίσης, για τη βοήθειά του σε ζητήματα πρακτικής φύσης, τον συνάδελφο Νίκο Ζαχαριά. Και τον αγαπητό φίλο Φίλιππο Λένη, για τον σχεδιασμό του προγράμματος του Συνεδρίου. Ευχαριστούμε επίσης τους φοιτητές μας, την Αναστασία, την Πολυξένη, τη Γιώτα, την Πόπη, τον Πάνο, τη Μαρίνα, τον Τάσο, την Ελπινίκη, τη Σοφία, τον Σπύρο, τη Μαρία-Χριστίνα –και πολλούς άλλους οι οποίοι δεν αναφέρονται στο πρόγραμμα–, που υποστήριξαν γραμματειακά το Συνέδριο. Τέλος, όλες τις ευχαριστίες μας στους συνέδρους για τον κόπο και τον χρόνο που αφιέρωσαν, αλλά και για τη ζεστασιά τους και για το χιούμορ με το οποίο αντιμετώπισαν τις ποικίλες γραφειοκρατικές εμπλοκές.

Ιδιαιτέρως ευχαριστούμε το Ίδρυμα Κώστα και Ελένης Ουράνη της Ακαδημίας Αθηνών που έθεσε το Συνέδριο υπό την αιγίδα του, αλλά και για τη γενναιόδωρη χορηγία του, η οποία συμβάλλει τα μέγιστα στην υλοποίηση αυτής της έκδοσης. Επίσης, τα Τμήματά μας και τα αντίστοιχα Πανεπιστήμιά μας που συνέβαλαν οικονομικά και σε αυτή την προσπάθεια. Ευχαριστούμε θερμά τον εκδότη της Νεφέλης Περικλή Δουβίτσα, ο οποίος ανέλαβε πρόθυμα την έκδοση και τη φρόντισε με τη γνωστή τελειομανία και καλαισθησία του. Τη Βαρβάρα Καρζή, όχι μόνο για την άψογη τυπογραφική επιμέλεια των κειμένων, αλλά και για τον ενθουσιασμό και το κέφι της. Και τον ποιητή Μανόλη Πολέντα, για την επιμέλεια των αγγλικών κειμένων.

Ο διακεκριμένος καλλιτέχνης Σωτήρης Σόρογκας, με τη χαρακτηριστική ψυχική ευγένεια και γενναιοδωρία του, παραχώρησε το έργο που κοσμεί τον τόμο και το πρόγραμμα. Τον ευχαριστούμε από καρδιάς για την εξαιρετική τιμή.

Η χάρη θέλει αντίχαρη και πάλι χάρη μένει – αν αυτός ο τόμος αποτελεί μια μικρή αντίχαρη στον Peter Mackridge για όσα μας έχει προσφέρει, η οφειλή παραμένει αμείωτη: μαζί, φυσικά, με την αγάπη μας.

Ελένα Κουτριάνου και Έλλη Φιλοκύπρου

PETER MACKRIDGE

Από κρίση σε κρίση:
Η ελληνική μεσοπολεμική λογοτεχνία
και εμείς

Τον Μάρτιο του 2014 έλαβα μέρος σε μαθητικό συνέδριο που διοργανώθηκε στην Κωνσταντινούπολη από τα Εκπαιδευτήρια Μαντουλίδη της Θεσσαλονίκης και το Ζωγράφειο Λύκειο της Πόλης, με θέμα την ποίηση του Γιώργου Σεφέρη και με συμμετοχή εκατοντάδων ελλήνων μαθητών από την Ελλάδα, την Κύπρο και την Τουρκία.¹ Μου έκανε μεγάλη εντύπωση η ανταπόκριση που βρήκε η ποίηση του Σεφέρη στους μαθητές όταν αναφέρθηκαν σε στίχους όπως: «Μα τι γυρεύουν οι ψυχές μας ταξιδεύοντας/ [...] μέσα σε μια πατρίδα που δεν είναι πια δική μας». Οι μαθητές έβρισκαν πολύ επίκαιρη την ποίηση του Σεφέρη, η οποία τους βοηθούσε να κατανοήσουν τη σημερινή εθνική κρίση, να την αρθρώσουν και με αυτόν τον τρόπο να την κυριεύσουν ψυχικά. Κάθε σχολείο είχε διαλέξει ένα ποίημα να το διαβάσει κάποιος μαθητής, και είναι χαρακτηριστικό ότι πολλά σχολεία διάλεξαν το «Με τον τρόπο του Γ. Σ.». «Ένα ποίημα που αγγίζει εμάς τα παιδιά», όπως είπε χαρακτηριστικά ένας από αυτούς. Ένας μάλιστα από τους μαθητές, στην ανάγνωσή του, τροποποίησε τον τελευταίο στίχο ως εξής: «Το καράβι που ταξιδεύει το λένε ΑΓ ΩΝΙΑ 2014». Συνειδητοποίησα ότι ο Σεφέρης είχε διδάξει στους μαθητές πως η Ελλάδα είχε ξαναπεράσει από οικονομικές και πολιτισμικές κρίσεις στο παρελθόν και τους είχε βοηθήσει να καταλάβουν τι είναι καλό και τι είναι κακό στη νεότερη Ελλάδα.

Άλλος μαθητής στο ίδιο συνέδριο επέλεξε να διαβάσει το «Θεατρίνοι, Μ. Α.». Με ηχογραφημένη υπόκρουση το παιδί απήγγειλε το ποίημα στους ρυθμούς και στο ύφος της ραπ μουσικής. Με αυτόν τον τρόπο ακούσαμε έναν τελείως νεανικό και σύγχρονό μας Σεφέρη.

Αλλά και το μεσοπολεμικό ποίημα του Κωνσταντίνου Καβάφη «Εν μεγάλη ελληνική αποικία, 200 π.Χ.» (1928) είναι άκρως επίκαιρο: «τα πράγματα δεν βαίνουν κατ' ευχάν στην Αποικία», «ίσως [...] να έφθασε ο καιρός/ να φέ-

1. Μαθητικό συνέδριο «Γ. Σεφέρης: Από τη Σμύρνη στην Πόλη», Ζωγράφειο Λύκειο, Κωνσταντινούπολη, 20-23 Μαρτ. 2014.

ρουμε Πολιτικό Αναμορφωτή»· τέτοιοι άνθρωποι όμως προβαίνουν σε «ριζικές μεταρρυθμίσεις [...] με την απαίτησι να εκτελεσθούν άνευ αναβολής./ Έχουνε και μια κλίσι στις θυσίες»· «βρίσκουν και βρίσκουν περιττά, και να παυθούν ζητούνε», και φεύγουν επιτέλους «περικόψαντες το παν λεπτομερώς», με «τόση δεινότητα χειρουργική», γι' αυτό και «Να μη βιαζόμεθα· είν' επικίνδυνον πράγμα η βία./ [...] Και τέλος πάντων, να, τραβούμ' εμπρός». Δεν είναι τυχαίο που το Ίδρυμα Ωνάση διάλεξε φράσεις από αυτό το ποίημα προκειμένου να διακοσμηθούν τα λεωφορεία και το μετρό της Αθήνας το 2013.

Είναι φως φανάρι ότι υπάρχουν σημαντικές ομοιότητες ανάμεσα στον κόσμο στον οποίο ζούμε σήμερα και στον κόσμο του Μεσοπολέμου, αν και θεωρώ πολύ θετικό ότι δεν υπάρχει πλέον αυτό που ο Γιώργος Θεοδοκάς, στο *Ελεύθερο πνεύμα*, αποκαλούσε «πνευματικό μιλιταρισμό».

Στον Μεσοπόλεμο, όπως και σήμερα, ο κόσμος περνούσε από βαθύτατη οικονομική, πολιτική και πολιτισμική κρίση. Οι θεσμοί και οι ανθρωπιστικές αξίες, πράγματα για τα οποία είχαν αγωνιστεί για εκατοντάδες χρόνια οι φιλελεύθεροι Ευρωπαίοι –η ατομική ελευθερία, το κράτος δικαίου, ο διαχωρισμός των εξουσιών, η αντιπροσωπευτική δημοκρατία, η ανοχή στη θρησκευτική και φυλετική διαφορά και η όλο και μεγαλύτερη ομόνοια και συνεργασία μεταξύ των ευρωπαϊκών λαών– αμφισβητήθηκαν και υπονομεύτηκαν από μεγάλο μέρος των ψηφοφόρων, και πολλά κράτη, το ένα μετά το άλλο, απέκτησαν αντιδημοκρατικές ακροδεξιές κυβερνήσεις. Η ανεργία αυξήθηκε σε αστρονομικά ύψη, ενώ τα κράτη και οι διεθνείς οργανισμοί επέβαλαν προγράμματα λιτότητας που ζημίωναν τους πιο φτωχούς και τους πιο ευάλωτους πολίτες. Η Ευρώπη κατατρυχόταν από τον ρατσισμό, την ξενοφοβία και τον οικονομικό και πολιτισμικό απομονωτισμό. Στην Ελλάδα, όπως και σε ορισμένες άλλες χώρες, αποκαλύφθηκε η δυσλειτουργία του κράτους.

Διεθνώς επικράτησαν οι επιπτώσεις του Μεγάλου Κραχ της Νέας Υόρκης του 1929 και η επακόλουθη δεκάχρονη Μεγάλη Ύφεση, ενώ στην Ελλάδα κυριαρχούσε η οικονομική εξάρτηση και ο εθνικός διχασμός – τότε όπως και τώρα. Διαβάζω μια χαρακτηριστική περικοπή από βιβλίο με θέμα τη δεκαετία του '30 στην Ελλάδα· εδώ ο συγγραφέας αναφέρεται στον Ελευθέριο Βενιζέλο:

Η λανθασμένη μεταχείριση της οικονομικής κρίσης ζημίωσε τη δημόσια εικόνα του. Καθώς αγωνιζόταν να κρατήσει την Ελλάδα στον λεγόμενο χρυσό κανόνα μέσα στην αναστάτωση που δημιουργήθηκε από την υποτίμηση της στερλίνας τον Σεπτέμβριο του 1931, έχασε μεγάλο μέρος του γοήτρου του. Ένας παρατηρητής δήλωσε ότι φαινόταν «κουρασμένος και άτονος», πράγμα που έδινε την εντύπωση ενός ανθρώπου που «είχε χάσει το θάρρος του». Οι Βρετανοί αδυνατούσαν να τον βγάλουν

από τις οικονομικές δυσκολίες του, ενώ η αντιπολίτευση ήταν απρόθυμη να τον βοηθήσει πολιτικά. [...] Οργανισμοί όπως η Οικονομική Επιτροπή της Κοινωνίας των Εθνών ασκούσαν μεγάλη πίεση στις ελληνικές αρχές: έθεταν τις θεσμικές μεταρρυθμίσεις ως προϋπόθεση για τις προσπάθειες εξεύρεσης δανείων στο εξωτερικό [...]²

Είναι χαρακτηριστικό ότι στον ελληνικό Μεσοπόλεμο εκδόθηκαν λογοτεχνικά έργα με τίτλους όπως «Κρίσις...» και «Νέος με καλές συστάσεις...». (Προσέξτε και στις δύο περιπτώσεις τη χρήση υποβλητικών αποσιωπητικών.) Πρόκειται για αφηγήματα σε πρώτο πρόσωπο που έχουν θέμα τον αγώνα ενός ανθρώπου να επιζήσει μέσα στη φτώχεια και την πείνα. Και τα δύο έργα επηρεάστηκαν από το περίφημο μυθιστόρημα *Η πείνα* του Κνουτ Χάμσουν.

Στη νουβέλα του Αρκάδιο³ «Κρίσις...» (Θεσσαλονίκη 1934), ο ήρωας, ο οποίος μιλάει στον ενεστώτα, είναι έκτακτος δημόσιος υπάλληλος, με γυναίκα και παιδιά, που υποφέρει από οικονομική ανέχεια. Η απελπισία του αντισταθμίζεται από το κυνικό χιούμορ του. Ο επίκαιρος χαρακτήρας της νουβέλας του Αρκάδιο μαρτυρείται από το γεγονός ότι η «Κρίσις...» επανεκδόθηκε το 2013 και διασκευάστηκε από τον Αντώνη Παπαϊωάννου σε θεατρικό έργο, που παίχτηκε στο Ηράκλειο το 2015 με πρωταγωνιστή τον Βαγγέλη Λιοδάκη.⁴

Στο «Νέος με καλές συστάσεις...» του Λουκή Ακρίτα, το οποίο κυκλοφόρησε στην Αθήνα την επόμενη χρονιά, το 1935,⁵ ο ήρωας –ο οποίος μιλάει και αυτός στον ενεστώτα– είναι ένας μορφωμένος νέος Κύπριος που έχει μεταναστεύσει στην Αθήνα σε μάταιη αναζήτηση δουλειάς και βιώνει την πείνα, το κρύο και την απελπισία.⁶

2. Mark Mazower, *Greece and the Inter-war Economic Crisis*, Οξφόρδη, Oxford Univ. Press, 1991, σ. 23, 31. Η μετάφραση του παραθέματος είναι δική μου.

3. Στην πρώτη έκδοση του «Κρίσις...» το όνομα του συγγραφέα εμφανίζεται ως «Αρκάδιο» (χωρίς σίγμα και χωρίς «επώνυμο»), σε μεταγενέστερα όμως δημοσιεύματα υπέγραφε ως «Αρκάδιος Λευκός». Κατά τον Δημήτρη Δασκαλόπουλο το πραγματικό όνομα του συγγραφέα ήταν Κωνσταντίνος Κωστουλάκης (Ρέθυμνο 1905 – Πειραιάς 1983), βλ. Δημήτρης Δασκαλόπουλος, στο *Η μεσοπολεμική πεζογραφία: Από τον πρώτο ως τον δεύτερο πόλεμο (1914-1939)*, τ. Ε', Αθήνα, Σοκόλης, 1992, σ. 196-231. Δεν είναι ξεκάθαρο αν η περικοπή από την «Κρίσις...» που παραθέτει ο Δασκαλόπουλος αντλείται από την α' έκδοση ή από τη β' (1956), στην οποία το κείμενο υπέστη ριζική αναθεώρηση.

4. Για τη θεατρική διασκευή του κειμένου, βλ. <http://rethemnosnews.gr/2016/06/η-κρίσις-του-αρκάδιου-λευκού/>.

5. Το «Νέος με καλές συστάσεις...» επανεκδόθηκε το 1981 και γυρίστηκε σε σίριαλ από την ΕΡΤ το 1983.

6. Πολύ αργότερα, το 1964, ο Λουκής Ακρίτας (πραγματικό όνομα Λουκάς Χατζη-

Και τα δύο έργα δείχνουν παραστατικά ότι η κρίση προσλαμβάνεται ως μόνη κατάσταση, ως σύνδρομο, ότι η κρίση δεν είναι μόνο συλλογική, οικονομική και πολιτισμική, αλλά είναι και κρίση ατομική, ψυχολογική και υπαρξιακή, η οποία μεταβάλλει τον πολίτη σε θύμα που υποφέρει από συμπλέγματα ανικανότητας και αποξένωσης.

Υπάρχουν και άλλα έργα πιο γνωστών πεζογράφων του Μεσοπολέμου, όπως το *Δαιμόνιο* του Θεοτοκά (1938), τα οποία μας μιλάνε σχεδόν σαν να γράφτηκαν σήμερα. Το *Δαιμόνιο* είναι ίσως το πιο επίκαιρο αφήγημα του Θεοτοκά,⁷ λόγω του ότι εκεί ο συγγραφέας αναπαριστά τις καταστάσεις σε αποπολιτικοποιημένη και αποϊστορικοποιημένη μορφή, αντίθετα από την Αργώ (1933-1936) και τον Λεωνή (1940), τα οποία τοποθετούνται σε συγκεκριμένο ιστορικό και γεωγραφικό πλαίσιο. Ο συγγραφέας θέτει έμμεσα το ερώτημα: μήπως τα εξαιρετικά προικισμένα μέλη της πολυτάλαντης οικογένειας Χριστοφή είναι θύματα των κοινωνικών και οικονομικών περιστάσεων ή έχουν κάποιες εγγενείς αδυναμίες που τα εμποδίζουν (με μία μοναδική εξαίρεση) να εκπληρώσουν τον σκοπό της ζωής τους; Οι διαφορές ανάμεσα στις σταδιοδρομίες των τριών αδελφών είναι επίκαιρες: η πλήρης αποτυχία του Ρωμούλου στην Ελλάδα αντιδιαστέλλεται ιδίως με την επιτυχία του Θωμά στο Παρίσι, καθώς ο τελευταίος εγκαταλείπει την πατρίδα του και απαρνείται την οικογένειά του. Ο διακεκριμένος επιστήμονας Θωμάς, για τον οποίο ο μόνος τρόπος να αξιοποιήσει το ταλέντο του είναι η μετανάστευση, μας θυμίζει τον Γεώργιο Παπανικολάου (1883-1962) –εφευρέτη του Pap Test– που είχε λαμπρή σταδιοδρομία στην Αμερική, όπου μετανάστευσε το 1913. Για να αναφέρω και άλλο ζεύγος πραγματικών παραδειγμάτων, από τον χώρο της μουσικής αυτή τη φορά: ο συνθέτης Νίκος Σκαλκώτας (1904-1949), παρ' όλες τις εξαιρετικές σπουδές του στο Βερολίνο, έζησε αγνοημένος στην Ελλάδα και πέθανε πρόωρα, ενώ το 1936 ο μάεστρος Δημήτρης Μητρόπουλος (1896-1960) εγκαινίασε μια λαμπρή σταδιοδρομία στην Αμερική.⁸

γιαννακού, Μόρφου 1909 – Αθήνα 1965) έγινε υφυπουργός παιδείας στην κυβέρνηση Γ. Παπανδρέου.

7. Ίσως να μην είναι τυχαίο ότι το *Δαιμόνιο* διανεμήθηκε δωρεάν μαζί με την εφ. *Το Βήμα της Κυριακής* στις 8 Μαρτίου 2012. Βλ. και το άρθρο του Νίκου Μπακουνάκη, «Το δαιμόνιο», *Το Βήμα της Κυριακής* (21 Αυγ. 2016), <http://www.tovima.gr/opinions/article/?aid=822638>.

8. Είναι όμως αξιοσημείωτο ότι ο Θεοτοκάς ακολούθησε την αντίστροφη πορεία από αυτήν του Θωμά: Αφού ολοκλήρωσε τις σπουδές του στο Παρίσι και στο Λονδίνο, εγκαταστάθηκε στην Αθήνα, όπου σταδιοδρόμησε ως δικηγόρος και συγγραφέας.

Το *Ελεύθερο πνεύμα*

Στο τέλος του *Ελεύθερου πνεύματος*, το οποίο γράφτηκε στο Λονδίνο, ο Θεοτοκάς σημείωσε τη χρονολογική ένδειξη «Ιούλιος 1929». Αυτό σημαίνει ότι ολοκλήρωσε το δοκίμιό του τρεις μόλις μήνες πριν από το Μεγάλο Κραχ της Νέας Υόρκης. Είναι απίστευτο πόση αισιοδοξία εκφράζει ο Θεοτοκάς στο δοκίμιό του, αλλά και πόση αισιοδοξία εξακολούθησε να εκδηλώνεται, παρ' όλες τις οικονομικές, πολιτικές και πολιτισμικές αντιξοότητες, στην ποίηση του Οδυσσέα Ελύτη και του Ανδρέα Εμπειρίκου. Και πραγματικά πιστεύω ότι οι καλύτεροι ποιητές και πεζογράφοι της γενιάς του '30 κατόρθωσαν να αντεπεξέλθουν στις συγκεκριμένες κρίσεις της εποχής τους.

Στο *Ελεύθερο πνεύμα* ο Θεοτοκάς παρουσιάζει τον εαυτό του ως αυτόπτη μάρτυρα του ξεκινήματος μιας ενωμένης φιλελεύθερης Ευρώπης. Αναφερόμενος στο εικονικό αεροπλάνο από το οποίο φαντάζεται ότι κάνει την «αεροπορική κριτική» του, ο Θεοτοκάς γράφει: «Όταν σηκωθεί το αεροπλάνο, και αποχτήσουμε προοπτική, και μπορέσουμε να αγκαλιάσουμε την ήπειρο [δηλαδή την Ευρώπη] με μια ματιά, αισθανόμαστε ξαφνικά την αρμονία του συνόλου» (σ. 6). Διαπιστώνει μια κοινή ευρωπαϊκή παιδεία, με κοινά ιδανικά και κοινές ανησυχίες (σ. 10).⁹

Σ' αυτό το σημείο διακόπτω τη ροή των σκέψεών μου για να σας πω λίγα αυτοβιογραφικά, αφού το θέμα «Η μεσοπολεμική λογοτεχνία και εμείς» συμπεριλαμβάνει το θέμα «Η μεσοπολεμική λογοτεχνία και εγώ».

Λίγο πριν μπω στο πρώτο έτος των σπουδών μου στη νεοελληνική φιλολογία στην Οξφόρδη, είχα ήδη μάθει ελληνικά με βάση ένα αντίτυπο της νέας έκδοσης των *Ποιημάτων* του Σεφέρη, που είχα αγοράσει στην Αθήνα το καλοκαίρι του 1965. Όταν έγινα τελειόφοιτος, ο καθηγητής μου Κωνσταντίνος Τρυπάνης μου έριξε την ιδέα να διαλέξω ως θέμα του διδακτορικού μου την εξέλιξη του ελληνικού μυθιστορήματος στον Μεσοπόλεμο. Μου δόθηκε υποτροφία από το Queen's College της Οξφόρδης, η οποία μου επέτρεψε να κάνω τη σχετική έρευνα στην Αθήνα, χωρίς να γραφτώ στο εκεί πανεπιστήμιο.

Μέχρι να εγκατασταθώ στην Αθήνα τον Οκτώβριο του 1969, ο Θεοτοκάς, ο Μ. Καραγάτσης και ο Στράτης Μυριβήλης είχαν ήδη πεθάνει. Από τους πεζογράφους που ξεκίνησαν τη σταδιοδρομία τους στον Μεσοπόλεμο γνώρισα, όμως, τον Κοσμά Πολίτη, τον Παντελή Πρεβελάκη, τον Άγγελο Τερζάκη,

9. Όπως είναι γνωστό, το *Ελεύθερο πνεύμα* πρωτοκυκλοφόρησε το 1929 με το ψευδώνυμο «Ορέστης Διγενής». Παραθέτω από την επανέκδοση: Γιώργος Θεοτοκάς, *Ελεύθερο πνεύμα*, επιμ. Κ. Θ. Δημαράς, Αθήνα, Ερμής, 1973.

τον Θανάση Πετσάλη, την Έλλη Αλεξίου, τον αστρονόμο Γουλιέλμο Νέλσωνος Άμποτ (γνωστό στην οικογένειά του ως Γουίλλυ), τον κατάκοιτο πλέον Στρατή Δούκα, τον Στέλιο Ξεφλούδα και τον Νίκο Γαβριήλ Πεντζίκη, καθώς και τους κριτικούς Αντρέα Καραντώνη, Ι. Μ. Παναγιωτόπουλο και Πέτρο Χάρη, και τον ποιητή Γιάννη Ρίτσο (τον οποίο επισκέφτηκα για πρώτη φορά φέρνοντας μήνυμα συμπαράστασης από τον Πρεβελάκη, την εποχή που ο Ρίτσος βρισκόταν σε κατ' οίκον περιορισμό στο Καρλόβασι της Σάμου). Έβλεπα συχνά και τον μεταφραστή Kimon Friar (Κίμωνα Καλογερόπουλο), ο οποίος κάθε εβδομάδα καλούσε τους νέους ποιητές στο διαμέρισμά του στην οδό Καλλιδρόμιου. Εκεί τους έβαζε να απαγγείλουν τα ποιήματά τους και τα συζητούσε μαζί τους, και έτσι οι βραδιές εκείνες αποτελούσαν ένα είδος εκκολαπτηρίου για την ποίηση της γενιάς του '70. Παρευρέθηκα και στις ιστορικές παρουσιάσεις έξι νέων ποιητών που έκανε ο Friar στην Ελληνοαμερικανική Ένωση τον Νοέμβριο του 1970, παρουσιάσεις που κατέληξαν στην έκδοση της ανθολογίας του *Έξη ποιητές: Κατερίνα Αγγελάκη-Ρουκ, Τάσος Δενέγρης, Νανά Ησαΐα, Δημήτρης Ποταμίτης, Λεφτέρης [sic] Πούλιος, Βασίλης Στεριάδης*, που κυκλοφόρησε την επόμενη χρονιά.

Έμεινα στην Αθήνα από το φθινόπωρο του 1969 μέχρι την άνοιξη του 1972. Το 1970 είχα την τύχη να γίνω ένοικος της κ. Μαρίας Σεφεριάδη στην οδό Άγρας 20, δίπλα στο Καλλιμάρμαρο. Ενώ με τη Μαρώ είχα φιλικές σχέσεις, ιδίως μετά τον θάνατο του ποιητή, έβλεπα πολύ σπάνια τον Σεφέρη, ο οποίος δεν ήταν καλά στη σωματική υγεία του και στο ηθικό του και περνούσε τον περισσότερο καιρό κλεισμένος μέσα στο σπίτι του ή το πολύ πολύ στον κήπο του. Και σπίτι και κήπος βρίσκονταν στον πρώτο όροφο. Από το ισόγειο που έμενα άκουγα μόνο τον ρυθμό των βημάτων του πάνω από το ταβάνι του διαμερίσματός μου.

Τις περισσότερες μέρες πήγαινα, είτε με το τρόλεϊ είτε με τα πόδια, στην Εθνική Βιβλιοθήκη, όπου διάβαζα τα σχετικά κείμενα, στις πρώτες τους εκδόσεις αν ήταν δυνατόν. Η χουντική λογοκρισία δεν είχε αισθητές επιπτώσεις στην ανάγνωση των πεζογραφικών κειμένων, κάθε φορά όμως που αναζητούσα κείμενο του Κώστα Βάρναλη ή του Ρίτσου, οι υπάλληλοι με πληροφορούσαν ότι το εν λόγω βιβλίο «απεσύρθη». Δεν έμαθα ποτέ αν οι «απεσυρμένοι» τόμοι στεγάζονταν σε ξεχωριστό τμήμα της Βιβλιοθήκης ούτε αν ξαναέγιναν διαθέσιμοι αμέσως μετά τη Μεταπολίτευση.

Εκτός Εθνικής Βιβλιοθήκης, ανέπτυξα φιλικές σχέσεις με την ποιήτρια Κοραλία Θεοτοκά, τη χήρα του μυθιστοριογράφου – σχέσεις που συνεχίζονται και σήμερα στη φίλια μου με την αδελφή της, τη ζωγράφο Τζούλια Ανδρειάδη. Η Κοραλία μού επέτρεψε να περάσω πολλές μέρες στο αρχείο του άντρα της. Και η Έλλη Αλεξίου μού άνοιξε πρόθυμα το αρχείο της, τη βιβλιοθήκη της και το

σπίτι της, όπου γνώρισα όχι μόνο τον Μάρκο Αυγέρη, τον λεγόμενο «γιατρό» (ο οποίος κοσμικά ήταν συνονόματος του δικτάτορα Γιώργου Παπαδόπουλου), αλλά και νέους λογοτέχνες όπως ο Νάσος Βαγενάς. Μου έκανε εντύπωση το γεγονός ότι η κυρία Έλλη χώριζε όλους τους συγγραφείς σε δύο κατηγορίες: τους «προοδευτικούς» και τους «αντιδραστικούς»: αυτό φαίνεται να ήταν το μόνο κριτήριο φιλολογικής αξιολόγησης που αναγνώριζε.

Τον ίδιο καιρό συνδέθηκα και με πολλούς συγγραφείς άλλων γενεών, όπως ο Στρατής Τσίρκας, ο Θεόφιλος (Θ. Δ.) Φραγκόπουλος (γνωστός και ως Μπούλης), ο Κώστας Ταχτσής, ο Θανάσης Βαλτινός, και είχα φιλικές σχέσεις με τους ποιητές της γενιάς του '70 -της δικής μου γενιάς δηλαδή-, με τον Βαγενά, τον Λευτέρη Πούλιο, την Τζένη Μαστοράκη, τον Βασίλη Στεριάδη και τον Γιάννη Κοντό (μάλιστα το μικροσκοπικό βιβλιοπωλείο «Ηνίοχος» του Κοντού στην οδό Σόλωνος έγινε τακτικό εντευκτήριό μας) αλλά και με ποιήτριες των ενδιάμεσων γενεών όπως η Κατερίνα Αγγελάκη-Rooke, η Νανά Ησαΐα και η Ολυμπία Καράγιωργα. Την ίδια εποχή γνώρισα και τον Γιώργο Σαββίδη στην Αθήνα και τον Mario Vitti στη Ρώμη. Μάλιστα ένας από τους λόγους για τους οποίους αποφάσισα να μην εκδώσω τη διατριβή μου είναι το ότι ο Mario εξέδωσε το βιβλίο του *Η Γενιά του Τριάντα* το 1977, οπότε κατάλαβα ότι δεν είχα και πολλά πράγματα να προσθέσω. Μπόρεσα όμως να διοχετεύσω πολλές από τις ιδέες μου στην έκδοση της *Ερσίοια* του Κ. Πολίτη που επιμελήθηκα στις Εκδόσεις Ερμής, καθώς και σε διάφορα άρθρα μου.

Ορισμένοι από τους πεζογράφους από τους οποίους πήρα συνέντευξη ήθελαν να με ποδηγετήσουν λέγοντας φράσεις όπως «Θα γράψετε ότι...» και «Το βαθύτερο νόημα του βιβλίου μου είναι...». Εξαίρεση αποτελούσε ο Πάρις Ταβελούδης (δηλαδή ο Κ. Πολίτης). Όταν του ζητούσα τη γνώμη του για κάποιο βιβλίο του ή όταν τον παρακαλούσα να διασαφηνίσει κάποιο σημείο του έργου του, μου απαντούσε: «Εγώ είμαι απλώς ο συγγραφέας. Μόλις εκδόθηκε το κείμενό μου, ολοκληρώθηκε το έργο μου. Εσείς είστε ο αναγνώστης και ο φιλόλογος - θα αποφασίσετε μόνος σας τι θα γράψετε για τα βιβλία μου».

Συνειδητοποίησα το πόσο μικρός ήταν ο αντίκτυπος πολλών από τα μυθιστορήματά του Μεσοπολέμου όταν ο Ξεφλούδας μού χάρισε αντίτυπο της *Εσωτερικής συμφωνίας*, το οποίο είχε μείνει στην αποθήκη του στη Θεσσαλονίκη και στη συνέχεια στην Αθήνα επί σαράντα χρόνια!

Θα ήθελα τώρα να απευθύνω δύο συμβουλές προς τους μελετητές της μεσοπολεμικής λογοτεχνίας:

(1) Πρώτη συμβουλή: Προσοχή στις μεταπολεμικές εκδόσεις που ενσωματώνουν τις μεταγενέστερες τροποποιήσεις που επέφεραν οι συγγραφείς! Τα μέλη

της λογοτεχνικής γενιάς του '30 είχαν την τάση να χρησιμοποιούν δυο ειδών μεταμφιέσεις: πρώτον, επινόησαν συγγραφικά ψευδώνυμα (Σεφέρης, Ελύτης, Καραγάτσης, Κ. Πολίτης, Μυριβήλης και ούτω καθεξής) και σε ορισμένες περιπτώσεις τα κληροδότησαν στα παιδιά τους ως πραγματικά επώνυμα¹⁰ δεύτερον, υπέβαλλαν τα δημοσιευμένα έργα τους σε κειμενικές μεταμφιέσεις από τη μια έκδοση στην άλλη. Φαίνεται ότι σε πολλές περιπτώσεις οι συγγραφείς της γενιάς του '30 θεωρούσαν τα πεζά τους ως έργα εν προόδω.

Αν συγκρίνουμε την πρώτη με τις μεταγενέστερες εκδόσεις πολλών πεζογραφικών έργων του Μεσοπολέμου, διαπιστώνουμε ότι υπάρχουν σημαντικές διαφορές. Σε ορισμένες περιπτώσεις, το κείμενο των μεταγενέστερων εκδόσεων είναι σχεδόν αγνώριστο για έναν αναγνώστη που έχει διαβάσει μόνο την πρώτη. Το πιο εξόφθαλμο και το πιο γνωστό παράδειγμα είναι η *Ζωή εν τάφω* του Μυριβήλη, η οποία, μετά την πρώτη έκδοση (Μυτιλήνη 1924, ανάπτυπο από την εφημερίδα *Καμπάνα* όπου είχε δημοσιευτεί σε συνέχειες), ξαναγράφτηκε και επαυξήθηκε έξι φορές στις διαδοχικές εκδόσεις της Αθήνας: ²1930, ³1931/1932 («οριστική μορφή»!), ⁴1946, ⁵1949, ⁶1954, και τελικά ⁷1955 (πραγματικά οριστική). Στις νέες εκδόσεις της *Ζωής εν τάφω* οι αναθεωρήσεις συνίστανται στην ανακατάταξη και προσθήκη κεφαλαίων, τη διαγραφή αντικαθεστωτικών αναφορών και τη συνεχή γλωσσική και υφολογική επεξεργασία.¹¹ Στη *Ζωή εν τάφω*, από τη μία έκδοση στην άλλη, αλλάζει όχι μόνο το κείμενο αλλά και ο υπότιτλος: «χερόγραφα που βρεθήκανε μες το γυλιό του λοχία Αντώνη Κωστούλα» το 1924, «Ιστορίες του πολέμου» το 1930, «Το βιβλίο του πολέμου» το 1931/1932 και μετά. Το ίδιο συμβαίνει με το *Νούμερο 31328* του Ηλία Βενέζη, το κείμενο του οποίου μεταβλήθηκε και αυτό από έκδοση σε έκδοση. Ο πλήρης τίτλος της πρώτης δημοσίευσης (σε συνέχειες στην *Καμπάνα* το 1924) ήταν «Ψ'Ψ'Λ [δηλαδή 31328]. Τι τράβηξε ο άνθρωπος με το παραπάνω νούμερο, που πιάστηκε σκλάβος στον πόλεμο». Ο υπότιτλος της πρώτης έκδοσης (Αθήνα και Μυτιλήνη 1931), «Σκλάβοι στα εργατικά τάγματα της Ανατολής», έγινε από τη δεύτερη έκδοση (1945) και μετά «Το βιβλίο

10. «Το Μ(ίτια;) Καραγάτσης είναι ψευδώνυμο (Δημήτρης Ροδόπουλος το πραγματικό), το οποίο ο ίδιος νομιμοποίησε, ως επώνυμό του, με νομαρχιακή απόφαση το 1957» (Ηρακλής Κακαβάνης, «Μ. Καραγάτσης, "Ο Συνταγματάρχης Λιάπκιν"», Μέρος 1ο: «Οι μυθιστορηματικές αλλαγές ενός μυθιστορήματος», <http://fractalart.gr/karagatsis-1/>).

11. Ο Αλέξανδρος Αργυρίου εκφράζει τη γνώμη ότι «η έκδοση του 1930 στην Αθήνα αποτελεί την ολοκληρωμένη μορφή του έργου και ενδεχομένως [...] την πιο έγκυρη μορφή του από την άποψη της μη επέμβασης στο κείμενο για εξωλογοτεχνικούς λόγους», βλ. Αλέξανδρος Αργυρίου, *Ιστορία της ελληνικής λογοτεχνίας και η πρόσληψή της στα χρόνια του Μεσοπολέμου (1918-1940)*, τ. Α', Αθήνα, Καστανιώτης, 2001, σ. 399.

της σκλαβιάς». Προσέξτε και στα δύο έργα τη χρήση του οριστικού άρθρου: «Το βιβλίο του πολέμου», «Το βιβλίο της σκλαβιάς», σαν να πρόκειται για το μοναδικό βιβλίο που γράφτηκε ή θα γραφτεί ποτέ για το συγκεκριμένο θέμα.

Μέχρι την τρίτη έκδοση του *Συνταγματάρχη Λιάπκιν* το 1939 (¹1933, ³1939, ⁴1944, ⁵1955) ο Καραγάτσης, λόγω ιδεολογικής μεταστροφής (ίσως και εν όψει μεταξικής λογοκρισίας), είχε απαλείψει ορισμένες φιλομπολσεβικικές αναφορές, αλλά συνέχισε να επιφέρει και άλλες κειμενικές αλλαγές μέχρι και την «οριστική» έκδοση του 1955, με αποτέλεσμα να γίνουν «αγνωρίστοι οι πρωταγωνιστές μεταξύ διαφορετικών εκδόσεων του ίδιου έργου».¹² Εκτός όμως από τις ιδεολογικού τύπου αλλαγές, οι οκτώ τελευταίες σελίδες της έκδοσης του 1944 έγιναν στην έκδοση του 1955 είκοσι επτά, δηλαδή υπερτριπλασιάστηκαν με την προσθήκη ανυπόφορων φλυαριών.

Όπως έχει δείξει η Αγγέλα Καστρινάκη, στις μεταπολεμικές εκδόσεις της *Ιστορίας ενός αιχμαλώτου* του Δούκα (1958 και 1969) «η αφήγηση ηθικοποιείται και εθνικοποιείται».¹³ Κάτι παρόμοιο έχει γίνει και στις μεταγενέστερες εκδόσεις του *Χρονικού μιας πολιτείας* του Πρεβελάκη (1938, ²1942, ³1961).¹⁴ Και ο *Βασίλης ο Αρβανίτης* του Μυριβήλη ξαναγράφεται και επαυξάνεται από την πρώτη (1935) στην τρίτη (1943) εκδοχή του, προκειμένου να παρουσιαστεί μια πιο πατριωτική εικόνα του ήρωα. Από τις αλλαγές στην οριστική μορφή (στην πρώτη έκδοση του αφηγήματος σε τόμο το 1943), τις οποίες σημειώνει ο Vitti, η πιο σημαντική είναι «η αποθέωση του Βασίλη στο τέλος του αφηγήματος».¹⁵

12. «Στην πρώτη του έκδοση ο Καραγάτσης με συμπάθεια τοποθετείται απέναντι στη νεαρή Σοβιετική Ένωση. Στις επόμενες εκδόσεις σταδιακά αφαιρούνται τα φιλομπολσεβικά χωρία ώσπου στην έκδοση του 1955 το έργο γίνεται αντισοβιετικό, εχθρικό προς την Οκτωβριανή Επανάσταση. Τις πρώτες αλλαγές τις εντοπίσαμε στην έκδοση του 1939 (3η έκδοση – περίοδος δικτατορίας Μεταξά) και συνεχίστηκαν στην 4η έκδοση το 1944» (Κακαβάνης, *ό.π.*). Σε υποσημείωση ο Κακαβάνης προσθέτει: «Η πρώτη επισήμανση αυτής της ιδεολογικής μεταμόρφωσης του Μ. Καραγάτση, έγινε σε επιφυλλίδα του “Ριζοσπάστη” “Ο Λιάπκιν του Καραγάτση”, με την υπογραφή Σ. (2/8/1978). Με το αρχικό αυτό έγγραφο κριτικά σημειώματα εκείνη την περίοδο στην εφημερίδα του ΚΚΕ ο Μ. Μ. Παπαϊωάννου».

13. Αγγέλα Καστρινάκη, «Το 1922 και οι λογοτεχνικές αναθεωρήσεις», στο Αστέριος Αργυρίου κ.ά. (επιμ.), *Ο ελληνικός κόσμος ανάμεσα στην Ανατολή και τη Δύση: 1453-1981. Πρακτικά του Α΄ Ευρωπαϊκού Συνεδρίου Νεοελληνικών Σπουδών, Βερολίνο, 2-4 Οκτ. 1998*, τ. Α΄, Αθήνα, Ελληνικά Γράμματα, 1999, σ. 165-174 (168).

14. Βλ. Αγγέλα Καστρινάκη, *Η φωνή του γενέθλιου τόπου: Μελέτες για την ελληνική πεζογραφία του 20ού αιώνα*, Αθήνα, Πόλις, 1997, σ. 150-151.

15. Η πρώτη εκδοχή του αφηγήματος δημοσιεύτηκε στην εφ. *Πρωΐα* το 1934 (Mario Vitti, *Η Γενιά του Τριάντα: Ιδεολογία και μορφή*, Αθήνα, Ερμής, 1977, σ. 266), ενώ η δεύτερη συμπεριλήφθηκε στη συλλογή διηγημάτων του Μυριβήλη *Το γαλάζιο βιβλίο*

Στα περισσότερα μυθιστορήματα του Μεσοπολέμου οι αλλαγές περιορίζονται μόνο στη γλωσσική μορφή και στην υφολογική διατύπωση, όπως στο *Λεμονοδάσος* του Κ. Πολίτη (¹1930, ²1944), καθώς ο συγγραφέας στη δεύτερη έκδοση απαλείφει πολλά από τα λόγια μορφολογικά στοιχεία, στην προσπάθειά του να φέρει τη γλωσσική μορφή πιο κοντά στο πρότυπο της Γραμματικής Τριανταφυλλίδη· άλλοτε όμως οι αλλαγές αφορούν την εισαγωγή ενός νέου εντελώς προσώπου, όπως στη δεύτερη έκδοση της *Εκάτης* (¹1933/1934, ²1946) του ίδιου συγγραφέα. Άλλα παραδείγματα κειμένων που έχουν υποστεί δομικές αλλαγές σε μεταγενέστερες εκδόσεις είναι το μυθιστόρημα *Η φυλή των ανθρώπων* (1932) του Θράσου Καστανάκη, στο οποίο το πρώτο κεφάλαιο αντικαταστάθηκε με τελείως άλλο κείμενο στην «καινούργια μορφή», η οποία εκδόθηκε το 1963, και η *Πριγκηπέσσα Ιζαμπώ* του Τερζάκη, η οποία δημοσιεύτηκε σε συνέχειες το 1937-1938¹⁶ και εκδόθηκε με τελείως διαφορετική (δηλαδή πατριωτική) έκβαση στην α' έκδοση το 1945. Άλλα παραδείγματα μετάπλασης είναι η τριλογία μυθιστορημάτων του Πετσάλη Γερέζ και αδύναμες γενεές (*Ο προορισμός της Μαρίας Πάρνη* 1933, *Το σταυροδρόμι* 1934 και *Ο απόγονος* 1935), η οποία εξελίχθηκε στο μονότομο μυθιστόρημα *Μαρία Πάρνη: οριστική μορφή* το 1950, και η *Χίμαιρα* (¹1935, ²1942) του Καραγάτση, η οποία επανεκδόθηκε σε επαυξημένη μορφή με τίτλο *Η μεγάλη χίμαιρα* το 1953. Αντιθέτως, οι αλλαγές που έγιναν στις μεταπολεμικές εκδόσεις του *Μαριάμπα* (¹1935, ²1969) και του *Σόλο του Φίγκαρω* (¹1939, ²1971) του Γιάννη Σκαρίμπα περιορίζονται στη γλωσσική διατύπωση.¹⁷ Ακόμα και η «Κρίσις...» του Αρκάδιο Ξαναγράφτηκε για τη δεύτερη έκδοσή της (1956)· κατά τη γνώμη

(1939). Πληροφορίες σχετικά με την επεξεργασία του κειμένου την οποία έκανε ο Μυριβήλης για την έκδοση του 1943 έδωσε ο Mario Vitti, «Οι πλάνες του ηρωισμού και η μέθοδος της μνήμης στο αφήγημα *Ο Βασίλης ο Αρβανίτης*», στο Στράτης Μυριβήλης, *Ο Βασίλης ο Αρβανίτης*, επιμ. Mario Vitti, Αθήνα, Ερμής, 1971, σ. κθ'-λβ' («αποθέωση», σ. λα'). Η έκδοση αυτή του 1971 αποσύρθηκε από το εμπόριο κατόπιν απαιτήσεως της οικογένειας Μυριβήλη. Επεξεργασμένη μορφή των σχετικών παρατηρήσεων βλ. στο Mario Vitti, *Ιδεολογική λειτουργία της ελληνικής ηθογραφίας*, Αθήνα, Κέδρος, ³1991, σ. 203-209 («αποθέωση», σ. 207).

16. Εφ. *Η Καθημερινή* (7 Νοεμ. 1937 – 31 Ιαν. 1938). Για την πρώτη αυτή μορφή της *Ιζαμπώ*ς ο Αλέξ. Αργυρίου δηλώνει ότι «γράφεται κατά παραγγελία και πληρώνεται για τη δημοσίευσή του σε συνέχειες στην εφημερίδα *Η Καθημερινή* επί Γεωργίου Βλάχου» (Αλέξ. Αργυρίου, *ό.π.*, τ. Β', σ. 595).

17. Βλ. λεπτομέρειες στα: Κατερίνα Κωστίου, «Σημείωμα της επιμελήτριας», στο Γιάννης Σκαρίμπα, *Μαριάμπα*, Αθήνα, Νεφέλη, 1992, σ. 172-180· Κατερίνα Κωστίου, «Σημείωμα της επιμελήτριας», στο Γιάννης Σκαρίμπα, *Το σόλο του Φίγκαρω*, Αθήνα, Νεφέλη, 1992, σ. 139-144.

του Αλέξανδρου Αργυρίου «το ξαναπλάσιμό της δυστυχώς ελείανε τις αιχμές του ύφους, αφαιρώντας πολλά από τη γνησιότητά της».¹⁸

Προκειμένου να έχουμε πρόσβαση στα γνήσια κείμενα της μεσοπολεμικής λογοτεχνίας πρέπει οπωσδήποτε να διαβάσουμε τις μεσοπολεμικές εκδόσεις. Ακόμη και σε περιπτώσεις όπου μεσοπολεμική έκδοση έχει ανατυπωθεί σχετικά πρόσφατα από εκδότη που υποστηρίζει ότι στην ανατύπωση αναπαράγεται πιστά το πρωτότυπο κείμενο, δεν μπορούμε να βασιστούμε στην ανατύπωση. Για να φέρω ένα παράδειγμα: όποιος δεν έχει πρόσβαση στην πρώτη έκδοση της Ζωής εν τάφω (1924) και κάνει αντιπαραβολή της ανατύπωσης που έγινε από τις Εκδόσεις της Εστίας το 1991 με τις πληροφορίες που παρέχουν για την πρώτη έκδοση οι φιλόλογοι Ιωάννα Βουδούρη και Νίκη Λυκούργου¹⁹ θα διαπιστώσει ότι μόνο στον υπότιτλο του βιβλίου, όπως γράφεται στην έκδοση της Εστίας και όπως παρατίθεται από τις δυο μελετήτριες, υπάρχουν τέσσερις μικροδιαφορές. Το αίτιο λύνεται μόνο όταν κάνουμε αυτοψία της πρώτης έκδοσης, οπότε διαπιστώνουμε ότι: (α) ο υπότιτλος που αναγράφεται στη σελίδα τίτλου διαφέρει από αυτόν που εμφανίζεται στο εξώφυλλο, και (β) ο υπότιτλος που τυπώνεται στην επανέκδοση του 1991 δεν αντιστοιχεί ακριβώς σε κανένα από τους δυο αρχικούς υποτίτλους.²⁰

Σε κάθε περίπτωση, κάθε έργο από όσα ανέφερα πιο πάνω συνίσταται σε ένα πρωτεύον πλέγμα κειμένων και είναι πολύ προβληματικό ένας φιλόλογος

18. Αλεξ. Αργυρίου, *ό.π.*, τ. Β', σ. 643.

19. Βλ. Στράτης Μυριβήλης, *Η ζωή εν τάφω (χειρόγραφα που βρέθηκαν μες στο γυλιό του λοχία Αντώνη Κωστούλα). Ανατύπωση της Α' έκδοσης (Μυτιλήνη, 1924)*, Αθήνα, Εστία, 1991. Κατά τη Jeanne Boudouris και Νίκη Λυκούργου ο υπότιτλος του 1924 ήταν «χειρόγραφα που βρεθήκανε μες το γυλιό του λοχία Αντώνη Κωστούλα», βλ. Jeanne Boudouris, *Stratis Myrivilis: L'écrivain et l'homme à travers les remaniements et les variantes des sept premières éditions de son roman "Η ζωή εν τάφω"*, Αθήνα, Institut Français d'Athènes, 1983, σ. 166· Νίκη Λυκούργου, «Η ζωή εν τάφω: Από την πρώτη στη δεύτερη έκδοση», επίμετρο στο Στράτης Μυριβήλης, *Η ζωή εν τάφω: Ιστορίες του πολέμου. Ανατύπωση της Β' έκδοσης (Αθήνα 1930)*, Αθήνα, Εστία, 1993, σ. 539-634 (548). Η πρόσφατη έκδοση: Στράτης Μυριβήλης, *Η ζωή εν τάφω. Α' έκδοση, Μυτιλήνη 1924 και Β' έκδοση, Αθήνα 1930*, επιμ. Νίκη Λυκούργου, Αθήνα, Εστία, 2016, είναι πανομοιότυπη ανατύπωση των δύο επανεκδόσεων (του 1991 και του 1993) με την ίδια σελιδαρίθμηση.

20. Στην έκδοση του 1924 ο υπότιτλος εμφανίζεται στη σελίδα τίτλου ως «(Χερόγραφα που βρέθηκαν μες το γελιό του λοχία Αντώνη Κωστούλα)» (η έκδ. του 1991 γράφει «χειρόγραφα» και «μες στο»), ενώ στο εξώφυλλο (με κεφαλαία) ως «Χερόγραφα που βρεθήκανε μες το γυλιό του λοχία Αντώνη Κωστούλα» (όπως τον γράφουν η Βουδούρη και η Λυκούργου). Ευχαριστώ θερμά τον κ. Νίκο Παΐσιο, ο οποίος φρόντισε να μου στείλει σκαναρισμένες τις δύο σελίδες.

να το αναλύει σαν να πρόκειται για ενιαίο και σταθερό αντικείμενο αντί για έργο εν εξελίξει.

(2) Δεύτερη συμβουλή: Προσοχή στους όρους «εσωτερικός μονόλογος» και «μυθική μέθοδος», των οποίων έχει γίνει υπερβολική χρήση στον ελληνικό κριτικό λόγο.

Ο λόγος των κειμένων του Ξεφλούδα απέχει παρασάγγας από τον εσωτερικό μονόλογο που εισήγαγε ο Édouard Dujardin το 1888. Στα κείμενα του Ξεφλούδα ο λόγος δεν παρακολουθεί άμεσα τα αισθήματα και τις εντυπώσεις του πρώτου προσώπου μέσα στο μυαλό του, όπως γίνεται στον περίφημο μονόλογο της Molly Bloom στον *Ulysses* του Τζέιμς Τζόυς· απεναντίας, στα μυθιστορήματα του Ξεφλούδα το πρώτο πρόσωπο γράφει τις εντυπώσεις και τις σκέψεις του στο χαρτί. Πρόκειται για εξωτερικευμένο λόγο δοκιματικού και ημερολογιακού τύπου, ενώ στον εσωτερικό μονόλογο το πρόσωπο δεν εξωτερικεύει τις εντυπώσεις και τα αισθήματά του· δεν τα εκφράζει ούτε προφορικά, ούτε βέβαια γραπτά. Τα τρία πιο σημαντικά ελληνικά πεζά κείμενα που εκδόθηκαν το έτος 1930 (τα *Τετράδια του Παύλου Φωτεινού* του Ξεφλούδα, το *Λεμονοδάσος* του Κ. Πολίτη και η *Ζωή εν τάφω* στην πρώτη αθηναϊκή έκδοσή της) χρησιμοποιούν την ίδια λογοτεχνική σύμβαση, σύμφωνα με την οποία το κείμενο που διαβάζουμε αποτελεί το ημερολόγιο ενός φανταστικού προσώπου· σε δύο περιπτώσεις μάλιστα πρόκειται για πρόσωπο που έχει ήδη πεθάνει. Όπως έχει δείξει η Μαρία Κακαβούλια, στην ελληνική μεσοπολεμική λογοτεχνία ο εσωτερικός μονόλογος χρησιμοποιείται στις *Δύσκολες νύχτες* (1938) της Μέλπως Αξιώτη.²¹

Όσο για τον όρο «μυθική μέθοδος», σημειώνω μόνο ότι ο Τ. Σ. Έλιοτ τον χρησιμοποίησε αποκλειστικά για να χαρακτηρίσει τη μέθοδο δόμησης του μυθιστορήματος *Ulysses* του Τζόυς και αντιδιέστειλε τη «μυθική μέθοδο» από την «αφηγηματική μέθοδο» με την οποία ήταν δομημένα τα ρεαλιστικά μυθιστορήματα.²² Γι' αυτόν τον λόγο ο όρος αυτός του Έλιοτ είναι εύχρηστος μόνο σε σχέση με ογκώδη αφηγηματικά κείμενα και όχι με σύντομα ποιήματα όπως του Καβάφη και του Σεφέρη.

21. Maria Kakavoulia, *Interior Monologue and its Discursive Formation in Melpo Axioti's Dyskoles Nychtes*, Μόναχο, Institut für Byzantinistik und Neugriechische Philologie der Universität, 1992. Και ο Vitti προβληματίζεται, ορθώς, για τη χρήση του όρου «εσωτερικός μονόλογος» από έλληνες πεζογράφους και κριτικούς (Vitti, *Η Γενιά του Τριάντα*, ό.π., σ. 272-278).

22. Ο Έλιοτ χρησιμοποίησε τον όρο «mythical method» μόνο μια φορά, στην τελευταία παράγραφο της βιβλιοκρισίας του στον *Ulysses*: T. S. Eliot, «Ulysses, order, and myth». Για κάθε ενδιαφερόμενο, το κείμενο του Έλιοτ έχει αναρτηθεί από τον Μαρίνο Πουργούρη στο <http://people.virginia.edu/~jdk3t/eliotulysses.htm>.

Τελειώνοντας, επανέρχομαι στο *Ελεύθερο πνεύμα*. Σε μια παράγραφο, συγκρίνοντας τη σύγχρονή του Ελλάδα με την υπόλοιπη Ευρώπη, ο Θεοτοκάς γράφει τα εξής λόγια, τα οποία έχουν κάποια απήχηση στη δική μας εποχή: «Η ζωή μας συγκλονίστηκε ως τις ρίζες της. Άλλαξαν όλα τριγύρω μας. Ωστόσο η πνευματική κρίση μας δε μοιάζει καθόλου με την κρίση των άλλων Ευρωπαίων» (σ. 59) και παρακάτω: «Είμαστε τσακισμένοι, μαραμμένοι, χαμένοι μέσ' στον κυκεώνα της σύγχρονης ζωής. Κανείς δεν περιμένει κάτι καλό από την Ελλάδα. Καμμιά ελπίδα δε χαράζει πουθενά». Αμέσως όμως μετά βγάζει το εξής απροσδόκητο συμπέρασμα: «Η στιγμή αυτή είναι βέβαια μια θαυμάσια στιγμή» (σ. 63). Και λίγο πιο κάτω εξηγείται: «Ένας λαός που έχει μέσα του μια ψυχή, όταν φτάσει στον τελευταίο βυθό της απογοήτευσης, βρίσκει τη δύναμη να αντιδράσει εναντίον του εαυτού του» (σ. 64). Ο Θεοτοκάς βλέπει «μια εποχή που αρχίζει» με «νέες ορμές» και «νέες κατευθύνσεις» (σ. 24). Και τελειώνει το δοκίμιό του ως εξής: «Την αγαπούμε τη γενεά μας, παρ' όλα τα ελαττώματά της, γιατί μοιάζει να είναι μια γενεά ζωντανών και τολμηρών ανθρώπων. Άμα το θελήσει θα καθαρήσει το έλος που μας περιβάλλει²³ και θα δώσει στον τόπο τις ψυχικές δυνάμεις που του λείπουν» (σ. 74). Μακάρι!

23. Είναι αξιοπεριεργό ότι η μεταφορική χρήση της φράσης αυτής από τον Θεοτοκά προοιωνίζει το (εντελώς υποκριτικό βέβαια) σύνθημα της προεκλογικής εκστρατείας του Ντόναλντ Τραμπ: «Drain the swamp!».